

نگاهی به چهار نسخه خطی دیوان حافظ

پیشگامی متعلق به کتابخانه دانشگاه لیدن

محمد کریم اشراق

رتال جامع علوم انسانی

کتابخانه دانشگاه شهر لیدن در هلند، یکی از معتبرترین ذخائر کتب خطی عربی و ترکی و فارسی را در اروپا داراست. ذخائر کتابهای شرقی این کتابخانه حاصل زحمات و دلسوزی و دانش دوستی گروهی از خاورشناسان هلندی است که با کمک حکومتها و دولتهای وقت هلند، تقریباً از سده شانزدهم میلادی، خصوصاً اواخر آن، به کار پرداخته‌اند. با توسعه نفوذ سیاسی و گسترش قدرت اقتصادی دولتهای اروپایی در آسیا و دریایی بنیانگذاری کرسیهای آموزش زبان و ادبیات عربی و دیگر زبانهای شرقی در دانشگاههای ایتالیا، فرانسه، انگلستان و آلمان، دانشگاه لیدن^۱ نیز به این جمع پیوست و با آغاز «عصر طلایی»^۲ در هلند، استادان

شرق شناس و زبان دانانی که بیشترشان مهاجر یا مهاجر زادگان فرانسوی بودند، به آموزش زبان عربی و دیگر زبانهای مهم مشرق و مطالعه و بررسی ادبیات و تاریخ و فرهنگ اقوام شرقی و آسیایی و آفریقایی پرداختند و از جمله در جوار دانشگاه لیدن، کتابخانه‌ای درخور بنیاد شد. تاریخچه این قبیل کتابخانه‌ها و شناسنامه کتابهای خطی آنها، چاپ شده و در آن حتی شیوه خریداری کتابها و ارزش کتابهای خریداری شده و نام کسانی که در این کار یعنی گرد آمدن کتابها مؤثر بوده‌اند بر شمرده شده است. باری، بعدها در قرن نوزدهم، تنی چند از دانشمندان شرق شناس و زبان دانان برجسته مانند «دُزی» (۱۸۸۳-۱۸۲۰ میلادی) به نوشتن فهرست کتابهای خطی کتابخانه دانشگاه لیدن، همت گماشتند. حاصل کار آنان در شش مجلد به زبان لاتینی در لیدن، توسط انتشارات بریل^۳ به طبع رسیده است. از مجلد دوم این مجموعه شش جلدی، که به وسیله دُزی تحریر شده است، بر می آید که چهار نسخه خطی اشعار خواجه شمس الدین محمد حافظ شیرازی، در مجموعه کتابهای خطی این کتابخانه نگهداری می شود.^۴ در این نوشته، کوشش شده است که نخست به کوتاهی این چهار نسخه شناسانده و سپس در حدود پنجاه غزل از نسخه قدیمی مورخ سال ۸۹۴ هجری قمری (که از این پس برای اختصار آن را «لیب» خواهیم خواند) با نسخه چاپی علامه قزوینی - قاسم غنی (که از این پس «ق» خوانده می شود) و نسخه چاپی دکتر خانلری (که از این پس «خ» خوانده می شود) مقابله و بعضی نکات مهم در باب نسخه «لیب» گزارش و باقی کار به فرصت دیگری موکول شود. پیش از شناساندن چهار نسخه مورد بحث، باید یادآور شد که از این چهار نسخه، نسخه «لیب»^۵ و دو نسخه دیگر جزء مجموعه کتابهای خطی «لوینی واریز»^۶ (Levini Warner) و چهارمی مربوط به کتابخانه ای به نام ولترس (Wolters) در شهر «خرونین جن»^۷ هلند بوده است.

۱. یکی از چهار نسخه یاد شده نسخه ای است که ما آن را در اینجا «گلچین اشعار حافظ» می خوانیم. این نسخه به قطع بزرگ ۲۲×۳۲ و در سه مجلد (تحت شماره ۲۸۴۷) نگهداری می شود. نسخه جزء مجموعه «لوینی وارنر» است، و نام کاتب و تاریخ تحریر ندارد. در مجلد اول که با علامت a مشخص شده یکصد و پنجاه بیت نوشته شده است، یعنی در هر صفحه آن دو بیت، با خط ناپخته و بدون هیچ توضیحی در فاصله ابیات، وجود دارد. این مجلد با بیتی از غزلی از حرف تاء آغاز می شود:

دولت آنست که بی خون دل آید به کنار ورنه با سعی و عمل باغ جنان اینهمه نیست

بیت پایانی این مجلد این است:

هر آنکه روی چو ماهت به چشم بد بیند بر آتش تو بجز چشم او سپند مباد

در این مجلد مانند دو مجلد دیگر، گاهی فقط مطلع يك غزل، گاهی بیتهایی از يك غزل و گاهی نیز بیت مقطع آورده شده است.

مجلد دوم، یا مجلد B، که در هر صفحه سه بیت به خط نسخ ناپخته دارد، با این بیت آغاز می‌شود:

ز جور فلک چو حافظ بجان رسید دلت به سوی دیو محن ناوک شهاب انداز

تا این بیت که:

فقیه مدرسه دی مست بود و فتوی داد که می حرام ولی به ز مال اوقافت

این مجلد مشتمل بر ۲۴۳ بیت است.

مجلد سوم یا مجلد C که ۲۲۸ بیت دارد و در هر صفحه آن نیز سه بیت نوشته شده است با این بیت شروع می‌شود:

ای قصه بهشت ز کویت حکایتی شرح جمال حور ز رویت روایتی

تا این بیت که:

ما قصه سکندر و دارا نخوانده‌ایم از ما بجز حکایت مهر و وفا میرس

۲. نسخه دوم، تحت شماره ۱۵۷۰ ضبط و مشتمل بر دیوان کامل حافظ است و در سال ۹۶۷ هجری قمری نوشته شده. خط آن نستعلیق است و اغلاط بسیار دارد: همه جا «گ» را «ک» و «ج» را «ح» نوشته ولی همزه اضافه را رعایت کرده است و مقدمه مختصری دارد که با متن مقدمه جامع دیوان حافظ نمی‌خواند و با قطع کوچک آن (۱۴۵×۲۲) فقط در شش صفحه است. همان گونه که اشاره شد این نسخه در سال ۱۸۴۰ میلادی در کتابخانه‌ای به نام ولترس نگهداری می‌شده، ولی بعداً به کتابخانه دانشگاه لیدن انتقال یافته است. نام نویسنده این نسخه معلوم نیست و در پایان آن چنین آمده است:

«تمت الكتاب دیوان حضرت خواجه حافظ الی رحمة الله فی التاريخ سنه ۹۶۸ سبع و ستین و

تسعمانه^۸.

در برگهای پیش از آغاز مقدمه، مقداری نوشته دیده می‌شود، از جمله «لمحرره محمدهاشم همدانی متخلص...» و در کنار یکی از این صفحات آمده است: «بسم الله الرحمن و به نستین، این چند کلمه در تاریخ ۲۹ شهر شوال المعظم...» و این رباعی هم خوانده می‌شود:

آسوده ز خلق را جهان دگرست گم گشته بخویش را نشان دگرست
آن کس که تبسم نکند فهمیده است خاموشی را دیده زبان دگرست

و با توجه به «لمحرره» بدون تردید این رباعی باید از همان محمدهاشم همدانی باشد. و نیز در آغاز نسخه شعری است به ترکی که در آن به شاه طهماسب حسینی اشاره رفته است. مقدمه با این جملات آغاز می‌شود: «حمد بیحدیو ثنای بی عد و سپاس بی قیاس حضرت خداوندی را که جمیع حافظان ارزاق به پر وانه سلطان ارادت اوست، بی مانندی که رفع بنای دیوان سبع (در متن: مسبع) طباق نشان کمال حکمت بی علت اوست، حکیمی که طوطی شکرخای ناطقه انسانی را در محاذات آئینه تأمل عرایس (در متن: عراش) و معانی به ادای دلگشای این من البیان لسخراً گویا کرد، علیمی که بلبل دستانسرای خوش نوای زبان را در قفس دهان به قوت اذهان در ترنم و تغنم ان من الشعر لحکمة آورد...» در این مقدمه سال فوت خواجه سینه احدی و تسعین و سبعمانه (۷۹۱) ذکر شده و در پایان این ابیات آمده است:

آنکه از سر غیب گوید باز نانی هست دیوان حافظ شیراز
به هفصد و نود و یک بحکم لم یزلی جهان فضل و هنر در جوار رحمت رفت
یگانه سعدی ثانی محمد حافظ ازین سراچه فانی بدار رحمت رفت

این نسخه جمعاً ۵۱۲ غزل دارد. ضمناً مثنوی آهوی وحشی ۱۳ بیت، ساقی نامه ۴۸ بیت، و بعد ۱۴۱ بیت در قطعات و ۳۷ رباعی در پایان غزلیات است.

۳. نسخه سوم، دیوان حافظ مورخ سال ۹۵۲ هجری قمری است که تحت شماره ۹۷۲۷ ضبط شده و به خط نستعلیق ناپخته است و دو صفحه اول آن تذهیب دارد و بر تارک صفحه اول، به خط ثلث نوشته شده است: «فالله خیر حافظاً». این نسخه هم متعلق به مجموعه «لوینی وارنر» است و مقدمه ندارد و پس از غزلیات و بدون هیچ عنوانی، ساقی نامه آغاز

می شود سپس قطعات و رباعی ها نوشته شده و جمله پایانی نسخه این است:
 «تمت الكتاب بعون الله الملك الوهاب من كلام افصح الشعرا و ابلغ فصحا الخواجه
 شمس الدين محمدالحافظ طاب ثراه في يوم الخميس سابع عشر شهر رجب المرجب سنة اثنين و
 خمسين و تسعمائه الهجرية و صلوة على محمد وآله و عترته اجمعين والحمد لله رب العالمين م.»
 این نسخه با احتساب غزل «جوza سحر نهاد حمایل برابرم» ۴۹۰ غزل دارد. پس از
 غزلیات مثنوی آهوی وحشی ۲۵ بیت؛ ساقی نامه ۱۸ بیت؛ معنی نامه ۲۰ بیت؛ قطعات ۹۹
 بیت و رباعیات ۳۳ رباعی است. قطع این نسخه ۱۸۵×۱۲ است.

۴. نسخه چهارم، نسخه ای است که به شماره Or856 ثبت شده و در سال ۸۹۴ هجری
 قمری یعنی ظاهراً یکصد و سه سال بعد از وفات خواجه، توسط «شیخ محمدبن ابراهیم بن
 مسعود ملقب به منعم اوحدی بلیانی»^۱، نوشته شده است. به مناسبت لقب کاتب، این نسخه را
 که در لیدن نگاهداری می شود در اینجا به اختصار «لیب» خوانده ایم. این همان نسخه ای
 است که مرحوم علامه قزوینی در مقدمه خود آنجا که «صورتی از قدیمترین نسخه دیوان
 حافظ» ذکر می کند از آن در هشتمین ردیف اقدم نسخ زیر عنوان «نسخه کتابخانه جامعه لیدن
 (هلاند) مورخه سنه ۸۹۴»^{۱۰} نام می برد. این نسخه به خط نستعلیق است و در بعضی مواضع
 ترمیم شده، بعضی صفحات آن از شیرازه جدا گردیده، رنگ کاغذ صفحات از زرد نخودی،
 سفید، قرمز و آبی سیر تا گل خاری متغیر است. هر صفحه معمولاً یازده سطر دارد. با احتساب
 برگهای جدا شده که بین صفحات نسخه شماره خورده است جمعاً ۲۰۵ ورق، یعنی ۴۱۰
 صفحه، دارد و قطع آن ۱۲×۲۰٫۵ است. صفحات اول و دوم آن مذهب و روی صفحه اول
 مهری به تاریخ ۱۰۲۱ هـ ق دارد. و جمعاً در این نسخه چهار مجلس نقاشی یا تابلوی مینیاتور
 دیده می شود. مینیاتور اول شرح غزل «زلف آشفته و خوی کرده و خندان لب و مست» و
 روبه روی ورق یازدهم، و مینیاتور دوم که روبه روی ورق ۶۰ است شرح این بیت است:

یا رب اندر دل آن خسرو شیرین انداز که برحمت گذری بر سر فرهاد کند

مینیاتور سوم شرح غزل «سحرم دولت بیدار به بالین آمد» مربوط به ورق ۶۳ است. مینیاتور
 چهارم، روبه روی ورق ۱۵۶، و شرح این غزل است: «صبح است ساقیا قدحی پر شراب
 کن.» اما این نسخه در جمع، بدون احتساب شش غزل مکرر و بدون احتساب قصیده «سپیده-
 دم که صبا بوی لطف جان گیرد»، که در مدح شاه شیخ ابواسحق است و می باید در قصاید
 جای گیرد، دارای ۴۶۰ غزل است.

کاتب این نسخه، در پایان آن خود را معرفی و تاریخ تحریر را ذکر می‌کند:

«تم الديوان بعون الملك الديان على يدى العبد الراجى الى رحمة الله المعبود المنتقم الصمدى السبحانى شيخ محمد بن ابراهيم بن مسعود الملقب بمنعم الاوحى البليانى غفرالله ذنوبه و ستر عيوبه فى الخامس من اولى الجماديين سنه اربع و تسعين و ثمانمائه الهجرية صلوات الله عليه»

آیا این کاتب همان است که نسخهٔ مدرسهٔ شهید مطهری (سپهسالار سابق) را در سال ۹۱۷ هـ ق نوشته و نامش منعم‌الدین اوحدی شیرازی بوده است؟ در نسخهٔ سپهسالار هم پنج مجلس نقاشی وجود دارد و با توجه به اینکه نسخهٔ سپهسالار هم در قرن دوازدهم متعلق به دانشمندانی ترك نژاد بوده حدس اینکه هر دو نسخه به خط يك تن باشد قوت می‌گیرد. ۱۲ به هر حال پس از غزلیات، ساقی‌نامه است که مشتمل بر ۲۴ بیت است. معنی‌نامه ندارد. ۳۴ رباعی دارد. در مورد ضبط قطعات اختلافهایی با (ق) و (خ) دارد. مثلاً مصرع اول قطعه ۳۷ (خ) که در (ق) هم نیامده به این صورت است: «دریغا خلعت حسن و جوانی» و یا مصرع دوم بیت اول از قطعه ۴۵ (خ) که در (ق) نیامده به این صورت است: «چون نسوزد دل که دلبر دروی آتش می‌زند» و بیت آخر آن نیز «ظاهراً از تیر مزگانش» ضبط شده. در مقابله با قطعه ۱۰ (خ) ضبط «لیب» در دو موضع اختلاف دارد: در مصرع اول بیت اول به جای دل منه «دل میند» و در مصرع اول بیت دوم به جای «نوك كلک من» «نقش كلک من» آمده. ضبط مصرع اول بیت دوم قطعه ۲۹ (خ) در لیب چنین است: «بیا ای طایر فرخ بیاور مژدهٔ دولت». در قطعه ۳۸ (خ) در بیت ششم (مصرع دوم) که خانلری «تبره» و قزوینی (ص ۳۷۴) «تیزه» ضبط کرده‌اند، این نسخه «توبره» آورده است. نسخه «لیب» قطعه‌ای در نه بیت دارد که با این بیت شروع می‌شود و در (ق) و (خ) نیست:

تم ز رنج فراوان همی بفرساید دلم ز آنده بی حد می نیاساید

این مطلع قطعه‌ای است که در هفده بیت، در دیوان مسعود سعد سلمان آمده است (دیوان مسعود سعد سلمان، به تصحیح رشید یاسمی، شرکت ادب، تهران، ۱۳۱۸، ص ۱۲۱ و ۱۲۲) و بنابراین قطعهٔ مزبور در دستنویس دیوان حافظ (نسخهٔ لیب) الحاقی است و از خواجه نیست.

این دو رباعی در نسخهٔ لیب آمده که در نسخ (ق) و (خ) نیست:

با دوست نشین و باده و جام طلب بوس از لب آن سرو گل اندام طلب

مجرور چو راحت جراحات طلبد گو از سر نیش زین حجام طلب
ای روی تو از لطافت آیینۀ روح خواهم که قدمهای خیالت به صبح
در دیده کشم ولی ز خار مزه‌ام ترسم که شود پای خیالت مجروح
و این دوبیتی نیز:

باز آی که چشم بجمالت نگرانست باز آی که دل، در غم هجرت به فغانست
باز آی که بی‌روی تو ای نور دو دیده سیلاب ز چشم من سرگشته روانست

(مقابله پنجاه غزل)

ق ۱-خ ۱

ترتیب ابیات مانند (خ) است.
در بیت دوم مص ۲، به جای «ز تاب جعد» (ق) مانند ضبط (خ) «ز تاب زلف» است.

ق ۲-خ ۲

ترتیب ابیات مانند (خ) است.
در بیت هشتم مص ۱، خلاف (ق) و (خ) به جای «ای دوست»، «ای دل» است.

ق ۳-خ ۳

ترتیب ابیات مانند (ق) است جز اینکه بیت «حدیث از مطرب و می گو...»، بیت چهارم است. بیت: «بده ساقی می باقی...» ندارد.

به جای مص ۱ بیت ششم ق، مانند ضبط خ (مص ۱ بیت هفتم) چنین آمده است: بدم
گفتی و خرسندم عفاك الله نكو گفتی.

ق ۴-خ ۴

ترتیب ابیات مانند (خ) است.
در بیت سوم مص ۱ به جای «غرور حسنت» (ق) و «غرور حسن» (خ)، «عروس حسن» است. مص ۲ همین بیت مطابق ضبط (ق) است.
بیت پنجم خلاف ضبط (ق) و (خ) است:

چو با حریف نشینی و باده پیمایی بیاد دار حریفان باده‌پیما را

در بیت هفتم مص ۱، به جای در جمال (ق و خ) «بر جمال» است. در مص ۲، به جای وضع (ق و خ) «حال» آمده است.

در بیت هشتم مص ۲، به جای سرود زهره (ق) متن منطبق است با ضبط خ: سماع زهره.
ق ۵-خ ۵

ترتیب ابیات مطابق (ق) است، الا اینکه بیت «در کوی نیکنامی ما را...» ندارد. در بیت ما قبل آخر، خلاف (ق) و مانند (خ) «پیران پارسا» ضبط شده است.
ق ۶-خ ۶

ترتیب ابیات مانند (ق) است، مگر اینکه به جای ابیات پنجم و ششم و هفتم (ق) این دو بیت را دارد (یعنی این غزل جمعاً دارای شش بیت است):

زفریب چشم جادو دل مستمند خون شد	نظری فکن به حالش بت دلربا خدا را
همه شب درود و حمدش چو شد دست ورد حافظ	به ملازمان سلطان که رساند این دُعا را

در بیت دوم مص ۲ چنین است: «مگر آن شهاب ثاقب مددی کند سهارا»، که مطابق است با ضبط نسخه (م) خانلری.

در بیت چهارم مص ۱، خلاف (ق) و (خ) است: «دل عاشقان بسوزی چو عذار بر-
فروزی»،

ق ۷-خ ۷

ترتیب ابیات حسب (خ) چنین است: ۱-۲-۳-۴-۵-۶-۷-۸-۹. در بیت دوم به جای زاهد (ق) مانند (خ) «صوفی» و در بیت سوم به جای کاینجا (ق) مانند (خ) «کاینجا» و در بیت پنجم، مص ۱، خلاف (ق) و (خ) چنین است: «در دور بزم يك دو قدح درکُش و پرو».

در بیت ششم به جای «مکن» (ق) مطابق (خ) «بکن» ضبط شده است.

ق ۸-خ ۸

عیناً مانند ضبط (ق) و (خ) است.

ق ۹-خ ۹

ترتیب ابیات مانند (خ) است.

در بیت اول مص ۲ به جای می رسد (ق و خ) «می دهد» است. در بیت، ما قبل آخر مص ۲، خلاف (ق) و مانند (خ) به جای وقت «گاه» است.

ق ۱۰-خ ۱۰

ترتیب ابیات چنین است: ۱- روش ۲- در خرابات ۳- ما میدان ۴- با دل ۵- تیر آه ۶- عقل ۷- باد ۸- مرغ ۹- روی ۱۰- بر در.
ضبط مص ۱ بیت دوم این است: «در خرابات مغان ما نیز هم منزل کنیم».
بیت سوم مص ۲: «رو به سوی خانه خمّار دارد پیر ما» که بر هر دو ضبط (ق) و (خ) مرجح است.

ضبط بیت چهارم چنین است:

با دل سنگینت آیا هیچ درگیرد دمی آه آتش بار و سوز ناله شبگیر ما

ضبط بیت پنجم مص ۱: «تیر آه ما زگردون بگذرد ای جان من».
بیت هفتم که (ق) ندارد:

باد بر زلف تو آمد، شد جهان بر من سیاه نیست از سودای زلفت بیش ازین تدبیر ما

در (خ) به جای «تدبیر» توفیر است.

بیت هشتم که (ق) ندارد:

مرغ دل را صید جمعیت به دام افتاده بود زلف بگشادی زدست ما بشد نخجیر ما

در ضبط (خ) به جای «دست» شست آمده است.

در بیت نهم به جای زان سبب «زین سبب» است.

بیت دهم، در هر دو ضبط (ق) و (خ) موجود نیست:

بر در میخانه خواهم گشت چون حافظ مقیم چون خراباتی شد ای یار طریقت پیر ما

ق ۱۱-خ ۱۱

ترتیب ابیات مانند (خ) است، الا اینکه بیت ششم (خ): «مستی به چشم شاهد...» ندارد.

ق ۱۲-خ ۱۲ و ق ۱۳-خ ۱۳ و ق ۱۴-خ ۱۵ و خ ۱۴

در نسخه «لیب» موجود نیست و به جای اینها غزلی دارد در ۵ بیت که مرحوم خانلری آن را در ملحقات (جلد دوم دیوان حافظ، ص ۱۰۰۲) آورده است. ضبط این غزل در «لیب» از این قرار است:

جان و دل افتاده اندر زلف و خالت در بلا
 کس ندیده در جهان از غازیان کر بلا
 ترك مستوری و زهدش کرد باید اولاً
 پنج روز ایام عشرت را غنیمت دان هلا
 یافتی در هر دو عالم زینت و عزّ و علا
 تا جمالت عاشقان را زد به وصل خود صلا
 آنچه جان عاشقان از دست هجرت می کشد
 ترك می گر می کند مستی و رندی جان من
 وقت عیش و موسم شادی و هنگام گلست
 حافظا گر پای بوس شاه دستت می دهد

ق ۱۵ - خ ۱۶

ترتیب ابیات چنین است: ۱- ای شاهد ۲- خوابم ۳- تا در ره ۴- ای قصر ۵- هر ناله ۶- دورست ۷- حافظ. یعنی ابیات ۳- ۴- ۵ (ق و خ) را ندارد.
 در بیت دوم مص ۲ چنین است: «کاغوش که شد مأوی و منزلگه خوابت».
 در مص ۱ بیت ششم مانند (خ) «درین» است. در بیت مقطع «ز غلامیت» ضبط شده که غلط واضح است. اما در مصرع دوم همین بیت، مانند ضبط (خ) «لطفی کن» است که بر ضبط (ق) صلحی کن، مرجح است.

ق ۱۶ - خ ۱۷

ترتیب ابیات مانند (خ) است، الا اینکه بیت آخر «جهان به کام من...» را ندارد.
 در بیت اول مص ۱، به جای «جان» (ق) مانند (خ) «خون» است.
 مص ۱ بیت دوم، خلاق (ق) و (خ) و بر هر دو مرجح است: «شراب خورده و خوی کرده کی روی به چمن».
 در مص ۱ بیت چهارم، مانند ضبط (خ) «کردند».
 در مص ۱ بیت هشتم به جای رنگ (ق) مانند (خ) «نقش» ضبط شده است.

ق ۱۷ - خ ۱۸

ضبط «لیب» هفت بیت دارد، به این ترتیب: ۱- سینهام ۲- تم ۳- هر که ۴- سوز ۵- خرقة ۶- چون ۷- ترك.
 در بیت اول مص ۱ چنین است: سینهام را غم دل در غم جانانه بسوخت.
 بیت سوم که در (ق) نیست و با ضبط (خ) تطبیق نمی کند:

هر که زنجیر سرزلف پریشان تو دید دل سودازده اش بر من دیوانه بسوخت

صفت پریشان برای سرزلف بر ضبط (خ) «سرزلف پری روی» مرجح است.

در بیت پنجم مص ۲ مانند (خ) «خمخانه» و در بیت ششم مص ۲ باز مطابق (خ) «بی می و پیمان» ضبط شده.

در بیت هفتم مص ۲: «که نخفتم به شب و شمع به افسانه بسوخت» که ضبط (ق) و (خ) ارجح است.

ق ۱۸ - خ ۱۹

ترتیب ابیات مانند (ق) و (خ) است. در مص ۲ بیت چهارم، مانند ضبط (خ)، به جای مران دل (ق) «هران دل» ضبط شده است.

ق ۱۹ - خ ۲۰ و ق ۲۷ - خ ۲۵

در نسخه «لیب» موجود نیست.

ق ۲۱ - خ ۲۸

ترتیب ابیات مانند (ق) و (خ) است.

در بیت سوم مص ۱، به جای زان لب (ق) مانند (خ) «زان رخ» و در بیت چهارم مص ۱، به جای در چمن (ق و خ) «به چمن» است.

در بیت پنجم مص ۲ «آشوب و قیامت» است که ضبط (ق و خ) بدون واو درست است. مص ۱ بیت هفتم با (ق) و (خ) و مص ۲ با (خ) تطبیق ندارد:

حافظ این خرقة بینداز که تا جان ببری کاتش از خرقة سالوس و کرامت برخاست

ق ۲۲ - خ ۲۶

ترتیب ابیات با (ق) و (خ) همانند است. بیت ششم نه با (ق) و نه با (خ) برابر است:

نخفته‌ام ز خیالی که می‌بزم شبها خمار چشم تو دارم شراابخانه کجاست

بیت نهم نیز با (ق) و (خ) تطبیق ندارد:

چه ساز بود که بناوخت دوش این مطرب که رفت عمر و هنوزم دماغ پرسود است

بیت دهم در «لیب» چنین است:

از آن زمان که به حافظ رسید صوت حبیب فضای سینه زشوقم هنوز پر ز صداست

ق ۲۳ - خ ۲۹ و ق ۲۴ - خ ۲۱

ندارد.

ق ۲۵ - خ ۲۰

ترتیب ابیات همانند (ق) و (خ) است.

در مص ۱ بیت اول مانند (ق) «گل حمرا» است و نه چون (خ) «گل خمری».

بیت چهارم با «ازین» آغاز می شود نه چون (خ) «درین».

در بیت هفتم مص ۲، «وزو خواجه» ضبط شده است.

ق ۲۶ - خ ۲۲

ترتیب ابیات همانهاست که در (ق) و (خ) دیده می شود.

در مص ۲ بیت دوم «من» افتاده است.

در بیت سوم مص ۱ «آورد و به آواز حزین» است یعنی بین آواز و آورد حرف «و» آمده است.

در بیت چهارم مانند (ق) «عاشقی» است.

مص ۲ بیت ششم، موافق (خ) است: «اگر از خمر بهشتت و گر از باده مست».

ق ۲۷ - خ ۲۳

ندارد

ق ۲۸ - خ ۲۴

هفت بیت دارد و ترتیب ابیات مانند (خ) است، مگر اینکه بیت هفتم را ندارد: «شدم زدست

تو...» (یعنی بیت ششم (ق) هم ندارد).

مص ۱ بیت دوم، مطابق است با (خ): «سرشک من که زطوفان نوح دست ببرد».

بیت چهارم که (خ) دارد ولی در (ق) نیست:

ملاطم به خرابی مکن که مرشد عشق حوالتم به خرابات کرد روز نخست

مص ۱ بیت پنجم نه با (ق) همانند است و نه با (خ): «زبان مور به آصف دراز گشت از آن».

ق ۲۹ - خ ۳۱

نه بیت دارد. بیت «سبزست در و دشت...» ندارد، ولی بیت هفتم (خ) «راه تو چه راهیست»

دارد.

در بیت پنجم به جای معشوق (ق) مانند (خ) «معشوقه» است.

در مص ۲ بیت ششم مانند (خ) به جای آتش شوق (ق) «آتش رشک» است که مرجع به

نظر می‌رسد. جای دیگر در دیوان خواجه داریم که:

بیمار زان می گلرنگ مشکبو جامی شرار رشک و حسد در دل گلاب انداز

ق ۳۰- خ ۳۲

ترتیب ابیات مانند (ق) و (خ) است.

در مص ۲ بیت دوم به جای «تا عاشقان بیوی...» مصرع چنین است: «تا هر کسی بیوی نسیمی دهند جان» مطابق (خ).

ق ۳۱- خ ۳۰

ترتیب ابیات مانند (خ) است، چه بیت هفتم (ق): «اندر آن ساعت که...» ندارد. بیت پنجم، مطابق (خ) با «تاب خوی» آغاز می‌شود. برخلاف ضبط (ق) و (خ) در بیت آخر به جای «آب حیوانش» «آب خورشیدش» دارد، و «بنامیزد» مطابق است با ضبط (خ).

ق ۳۲- خ ۳۳

ترتیب ابیات مانند (ق) و (خ) است.

در مص ۱ بیت ماقبل آخر، به جای «وصال» و «نسیم» مانند (خ) «حیات» و «زمان» به ترتیب ضبط است.

ق ۳۳- خ ۳۴

ترتیب ابیات نسخه «لیب» چنین است: ۱- خلوت ۲- ای پادشاه ۳- جانا ۴- ارباب ۵- محتاج ۶- جام ۷- آن ۸- ای عاشق ۹- ای مدعی ۱۰- حافظ.

در مص ۱ بیت پنجم به جای خون (ق) مانند (خ) «جان» است.

ق ۳۴- خ ۳۵

ترتیب ابیات مانند (ق) و (خ) است.

در مص ۱ بیت اول مانند (خ) «آستانه» است.

در مص ۲ بیت ششم به جای خزانه (ق و خ) «خزینه» است. خزینه ممال خزانه به معنی مخزن در اشعار حافظ ۳ نمونه دیگر دارد: «خزینه دل حافظ به زلف و خال مده / دلم خزینه اسرار بود و دست قضا / به خط و خال گدایان مده خزینه دل».

ق ۳۵- خ ۳۶ و ق ۳۶- خ ۳۸ و ق ۳۷- خ ۳۷ و ق ۳۸- خ ۳۹

ندارد.

ق ۳۹- خ ۴۰

ترتیب ابیات در این غزل حسب ضبط (خ) در «لیب» چنین است: ۱- ۲- ۳- ۴- ۵- ۶- ۷-

۸- ۹- ۱۰- ۱۱.

در مص ۲ بیت اول خلاف (ق) و (خ) «شمشاد سایه پرور» است. در اشعار حافظ ترکیب سایه پرور باز هم داریم:

ای خونهای نافه چین خاک راه تو خورشید سایه پرور طرف کلاه تو
در حالی که «خانه پرور» نداریم.

در بیت چهارم مص ۱ مطابق (ق): «سرچرا کشیم» و در مصرع دوم همین بیت برابر با ضبط (خ): «دولت درین سرا و گشایش درین درست».

در بیت پنجم مص ۲ خلاف ضبط (خ): «بازار خود فروشی از آن راه دیگرست».

در مص ۲ بیت ششم خلاف (ق) و (خ): «و امروز».

در مص ۲ بیت هفتم مطابق (خ): «کزهر کسی که می شنوم نامکررست».

در بیت دهم مص ۲: «با پادشه بگوی که روزی مقرر است».

ق ۴۰- خ ۴۱

ندارد.

ق ۴۱- خ ۴۲

ترتیب ابیات برابر با (خ) است.

مص ۱ بیت چهارم چنین است: «زرنگ باده بشوئیم خرجه‌ها در اشک».

در بیت ششم مص ۱، به جای «پازگون» (ق) مانند (خ) «واژگون» است.

ق ۴۲- خ ۴۳

ترتیب ابیات مانند (ق) و (خ) است.

در مص ۱ بیت سوم «عزیز شریف» واو ندارد.

ق ۴۳- خ ۴۴

ترتیب ابیات مانند (ق) و (خ) است.

برخلاف ضبط (ق) و (خ) در مص ۱ بیت سوم «ناگشوده گل نقاب، آهنگ رحلت می کند»

است که برابر با نسخه «ز» خانلری است.

ق ۴۴- خ ۴۵

ترتیب ابیات همانند (خ) است.

مص ۲ بیت دوم این است: «چه وقت مدرسه و بحث کشف و کشف است».

در مص ۱ بیت سوم مانند ضبط (ق) است: «ببر زخلق و چو عنقا...».
ق ۴۵ - خ ۴۶

ترتیب ابیات مانند (خ) است.
در مص ۲ بیت اول، برابر با ضبط (ق) «صراحی می ناب» است.

ق ۴۶ - خ ۴۷

نسخه «لیب» نه بیت دارد. ترتیب ابیات مانند (خ) است، الا اینکه بیت سوم و بیت هشتم (خ) و (ق) را ندارد.

در بیت اول به جای معشوق «معشوقه» دارد و در بیت پنجم مص ۲: زآنرو که مرا در لب شیرین تو کامست».

ق ۴۷ - خ ۴۸

ترتیب ابیات در نسخه «لیب» چنین است: ۱- به کوی ۲- بر آستانه ۳- زمانه ۴- و رای ۵- دلم ۶- زدست کوکب ۷- خوش ۸- حدیث ۹- بلند. یعنی بیت پنجم ضبط (خ) را ندارد.

مص ۲ بیت اول چنین است: «زفیض جام می اسرار خائقه دانست».

مص ۲ بیت دوم این است: «دری دگر زدن اندیشه تبه دانست»

مص ۱ بیت پنجم، خلاف ضبط (ق) و (خ): «امان بخواست...».

مص ۱ بیت ششم، باز خلاف هر دو ضبط (ق) و (خ): «زدست کوکب...». ترکیبات

متعددی با «دست» در اشعار خواجه داریم:

زدست بخت گران خواب و کار بی سامان

زدست کونه خود زیر بارم

که در دست شب هجران اسیرم

زدست بنده چه خیزد خدا نگه دارد... الخ.

ضبط بیت هفتم، که «(ق) نیست برابر است با ضبط (خ).

ق ۴۸ - خ ۴۹

ترتیب ابیات برابر با (خ) است، الا اینکه بیت چهارم ضبط (خ) یعنی بیت ششم ضبط (ق) را ندارد. در مص ۱ بیت چهارم به جای عرضه «عرض» و در مص ۱ بیت ششم به جای افسوس عوام (خ) «ابنای عوام» و در مص ۱ بیت هفتم برابر با ضبط (خ) «لطفش» است.

ق ۴۹- ۵۰ خ

ندارد.

ق ۵۰- ۵۱ خ

ترتیب ابیات برابر است با ضبط (ق).

در بیت چهارم برابر با (خ) «آن خودرو» و در بیت ششم خلاف هر «ضبط (ق) و (خ)، «بی مروت دینی» و در بیت آخر، خلاف هر دو ضبط ق و خ، چنین است:

بسوخت حافظ و در شرح عشق و جانبازی هنوز در سر عهد و وفای خویشان است

ق ۵۱- ۵۲ خ

ترتیب ابیات مانند (ق) و (خ) است.

در بیت سوم مص ۱، برابر با (خ) «ساربان» است.

در مص ۲ بیت چهارم «لؤلؤی» است. در بیت پنجم مص ۱، چنین است: «طبله عطر گل و زلف عبیر آمیزش».

در بیت ششم مص ۱، برابر با ضبط (خ): «باغبان همچو نسیم ز در باغ مران».

ق ۵۲- ۵۳ خ

ترتیب ابیات مطابق است با (ق) مگر اینکه، بیت هفتم آن را «یارب این کعبه...» ندارد.

در مص ۱ بیت دوم، مطابق است با (خ): «دیدن لعل ترا» و در مص ۱ بیت چهارم مطابق است با (خ): «گفتن داد».

ق ۵۳- ۵۴ خ

ترتیب ابیات موافق است با ضبط (خ).

مص ۲ بیت آخر چنین است: «تو بر طریق ادب باش و گو گناه منست»

ق ۵۴- ۵۵ خ

ترتیب ابیات مطابق است با (ق) و (خ).

بیت دوم مطابق است با (خ):

بیاد لعل تو بی چشم مست میگونت ز جام جم می لعلی که میخورم خونست

در مص ۱ بیت سوم «سرکوی» و در مص ۱ بیت هفتم «از آن زمان» (به جای «از آن دمی» (ق) ضبط است.

ق ۵۵ - خ ۵۶

شش بیت دارد. ترتیب آنها بدین قرار است: ۱- خم ۲- جمالش ۳- بر آن چشم ۴- چگویم
۵- عجب ۶- مگو حافظ. پس ابیات سوم (ق و خ) و ششم (ق و خ) را ندارد.
در مص ۱ بیت اول: «خم زلفت که دام کفر و دینست» و در مص ۱ بیت دوم «جمالش» ضبط
شده و در بیت سوم مص ۱ «بر آن چشم» موافق ضبط (ق) است.
بیت چهارم که در (ق) و (خ) نیست:

چگویم وصف آن چشمی که او را به خون من، کمان اندر کمینست
بیت مقطع نیز چنین است:

مگو حافظ که بدگو رفت و جان بُرد حسابش با کرام الکاتبینست

ق ۵۶ - خ ۶۰

هفت بیت دارد: یعنی بیت مطلع و ابیات ششم و هفتم و دهم (ق) را ندارد.
مص ۱ بیت سوم برابر است با (خ): «چه زیان» و مص ۲ بیت ششم برابر است با (ق):
«هرچه دارم زُیمن همتِ اوست».

ق ۵۷ - خ ۵۹

ترتیب ابیات برابر با (خ) است.
بیت دوم چنین است: «گرچه شیرین دهنان پادشهانند همه / او سلیمان جهانست که خاتم
باوست» که در ضبط (ق) و (خ) به جای همه «ولی» است. فرغی
مصرع اول بیت سوم چنین است: «خال شیرین که بر آن عارض گندم گون است» که
برابر ضبط (خ) است.

ق ۵۸ - خ ۵۷ و ق ۵۹ - خ ۵۸

ندارد.

ق ۶۰ - خ ۶۲

ترتیب ابیات بدین قرار است: ۱- آن پیک ۲- خوش ۳- دل ۴- شکر ۵- کحل ۶- سیر ۷-
گر باد ۸- دشمن.

در مص ۱ بیت اول برابر با ضبط (ق) «آن» ولی خلاف هردو ضبط (ق) و (خ) به جای
نامور «نامه بر» آمده و در مص ۲ مطابق (خ) «واورد». همین طور است مصرع اول بیت دوم که
برابر با ضبط (خ) است.

ق ۶۱ - خ ۶۱

ندارد.

ق ۶۲ - خ ۶۳

ترتیب ابیات همانند (ق) و (خ) است.

در مص ۱ بیت پنجم، خلاف هردو ضبط (ق) و (خ) «می نگفتم» است.

مص ۲ همین بیت چنین است: «من نمی خواهم نمودن بیش ازین ابرام دوست».

ق ۶۳ - خ ۶۴

ترتیب ابیات برابر با (خ) است.

بیت دوم که در (ق) نیست برابر است با ضبط (خ):

هر چند دورم از تو که دور از تو کس مباد لیکن امید وصل توام عن قریب هست

بیت سوم، خلاف ضبط (ق) و (خ) است:

گر آدمم به کوی تو چندین غریب نیست چون من درین دیار فراوان غریب هست

در بیت ششم مص ۲ مطابق ضبط (خ) است.

ق ۶۴ - خ ۶۵

ترتیب ابیات برابر با ضبط (خ) است.

بیت هفتم (ق) «هزار عقل و ادب...» ندارد.

مص ۱ بیت چهارم چنین است: «در این چمن گل بی خار کس نمی چیند».

در مصرع دوم بیت هفتم به جای ضبط (خ) ساغر حلبی، «شیشه حلبی» است.

در لغت نامه (ج ۱۶۶، ص ۲۱۱) و در مدارالافاضل (ج ۲، ص ۶۰۰) به نقل از آندراج،

آمده است که: «شیشه حلبی، شیشه‌ای که در حلب برای شراب و غیره سازند» و از جمال

اسیر شاهد آورده که:

شکست خاطر ما خانه‌زاد خاطر ما گواه نسبت خارا به شیشه حلبی است

لذا شیشه حلبی بر ساغر حلبی مرجح است. خواجه نیز با شیشه ترکیباتی دارد:

زیادتی مطلب کار بر خود آسان کن که شیشه می لعل و بتی چو ماهت بس

مفروش به باغ ارم و نخوت شداد يك شیشه می و نوش لبی و لب کشتی

که ای صوفی شراب آنکه شود صاف که در شیشه برآرد اربعینی

یادداشتها

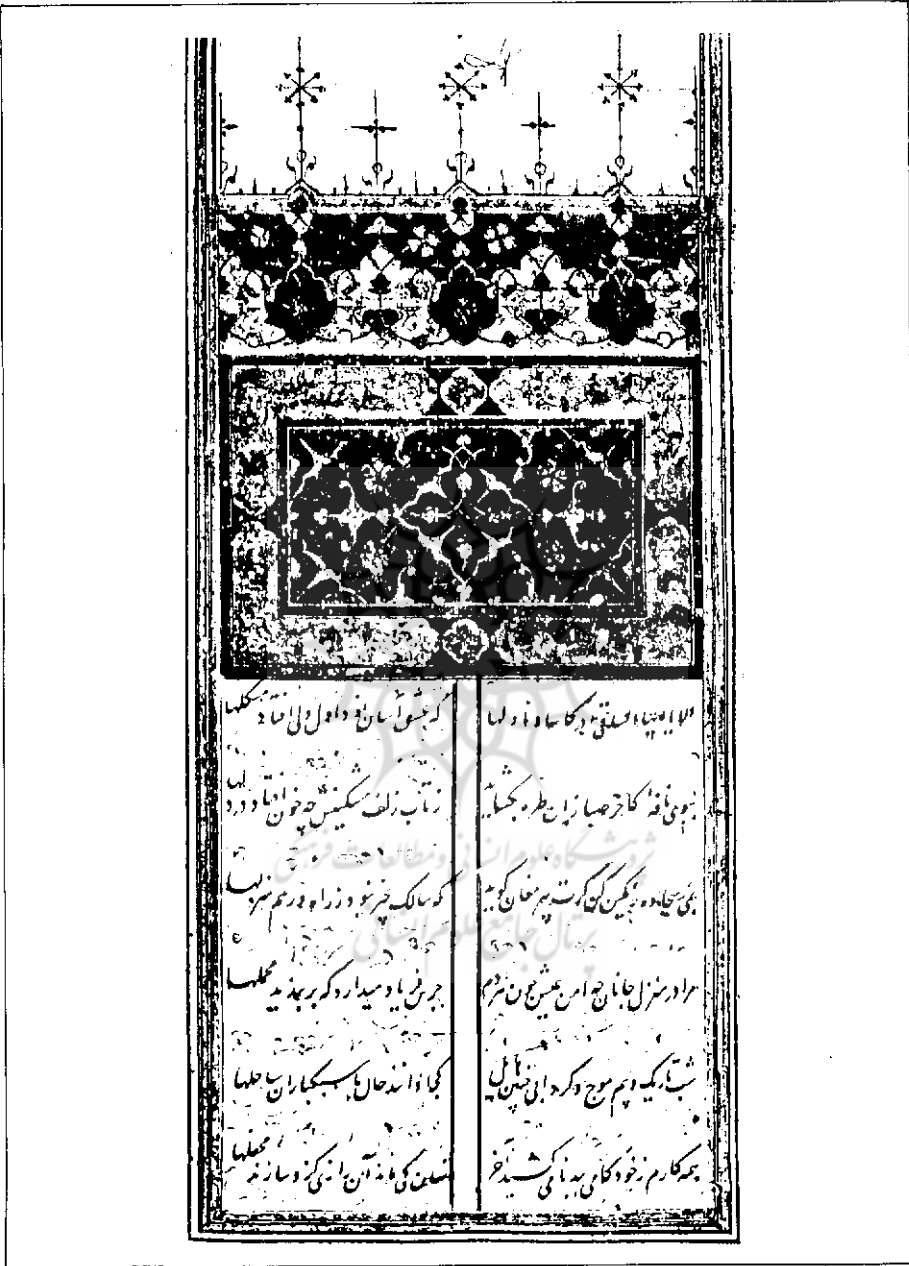
۱. دانشگاه شهر لیدن در سال ۱۵۷۵ میلادی، به پاس مقاومت دلیرانه مردم این شهر، با صدور فرمانی از جانب شاهزاده اورنج، بنا شد. در سالگرد ناامیدی اسپانیاییها از گشودن شهر لیدن (سوم ماه اکتبر)، مردم شهر جشنهای مفصلی می‌گیرند و دانشگاه لیدن نیز به همین مناسبت تعطیل است.
۲. عصر طلایی یا «The Golden Age» دوران شکوفایی اقتصاد هلند در قرن هفدهم میلادی است که به زبان هلندی به «Gouden eeuw» معروف است. مشهورترین مرجع به زبان انگلیسی درباره هلند در عصر طلایی اثری است با مشخصات زیر:
Simon Schama: *The Embarrassment of Riches*, London, Collins, 1987.
۳. در مورد انتشارات بریل (Brill) به مقاله ممتّع آقای کامران فانی (نشر دانش، سال سوم، شماره پنجم، ۱۳۶۲، ص ۴۰ تا ۴۲) به مناسبت سیصدمین سالگرد این مؤسسه انتشاراتی رجوع شود.
4. R.P.A. Dozy (1820- 1883): *Catalogus Codicum Orientalium*, Brill, Leiden, vol. 2., (1851) p. 118.
۵. نسخه لیب در فهرست متعلق به Warn شده که مخفف نام «لوینی وارنر» (L. Warner) است.
۶. لوینی وارنر (Levini Warner) متولد ۱۶۱۹ میلادی، سفیر فاضل و کتابشناس جمهوری هلند در امپراتوری عثمانی که به همراه همکارش Golius (متوفی ۱۶۶۷) به خرید و جمع‌آوری کتابهای عربی، ترکی و فارسی پرداخت. این هردو مورد حمایت حکمران کل جمهوری بودند.
۷. شهر Groningen در شمال هلند واقع است و اکنون دانشگاه این شهر یک مرکز وسیع و مجهز تعلیم و مطالعه زبان عربی دارد و استاد Leemhuis مترجم قرآن کریم به هلندی در این دانشگاه تدریس می‌کند.
۸. کذا فی‌المتن. به رقم ۹۶۸ و به حروف ۹۶۷ نوشته شده و ما ترجیح دادیم سالی که به حروف است به‌عنوان تاریخ تحریر این نسخه بنویسیم.
۹. در لغت نامه دهخدا (ج ۱۵۴، ص ۲۸۲) به نقل از ریاض‌العارفین (ص ۱۰۴) آمده است که اوحدالدین عبدالله بن ضیاء‌الدین مسعود بلجانی عارف مشهور از دهستان بلجان است. بلجان به فتح باء نام دهی است از شهرستان کازرون فارس که از آن عرفا و مشاهیری چند برخاسته‌اند.
۱۰. مقدمه علامه قزوینی بر دیوان حافظ، چاپ زوار، تهران، ص «مه» و «مو».
۱۱. هرچند پس از چاپ نسخه دکتر خانلری، ذکر اینکه نسخه لیب در ردیف هشتمین اقدم نسخه هاست، نادرست است، زیرا اقدم نسخ مورد استفاده دکتر خانلری مورخ ۸۱۱ هـ ق است و اقدم نسخ مورد استناد علامه که نسخه خلخالی مورخ ۸۲۷ هـ ق است، خود ردیف یازدهمین اقدم نسخ مورد استفاده دکتر خانلری است.
۱۲. ظاهر ائمه‌الدین اوحدی شیرازی، دواوین زیادی نوشته و از کتاب پرکار دوره خود بوده، چنانکه در نسخه مدرسه سپهسالار نیز سیصد رباعی خیام را افزوده و دیوان ظهیر فاریابی نیز ظاهراً به خط او در همین کتابخانه موجود است. در فهرست این کتابخانه نوشته شده است که نسخه حافظ مذکور به قطع ۱۹ × ۱۰٫۵ و هر صفحه ۱۲ سطر دارد که باز مشابهتهایی است با نسخه «لیب» (فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار، جلد دوم، ابن یوسف حدائق) شیرازی، چاپ مجلس، ۱۸-۱۳۱۶، تهران، ص ۵۸۲).

	<p> که عشق آسان نمود اول ولی افتاد مشکلها ز تاب جود شکنیش چه تاب افتاد در دلها که سالک پیچر خود در راه در سم نمرلها بر کس زیاده بردار و کم بر نهد محملها کجی دانند حال ما سبک باران ساحلها نهان کی ماند آن آری کی و سازند محملها سخی مطلق ماتموی دع اله دنیا و اولها </p>	<p> الایا ایما الساقی اور کاسا و ما و لهما یوسمی ما و کاکا خرباران طره کشاید بی سجاده ریشین کن فکرت پیرخان کاید ساد سترن جانان جاسن عشق جن جردم شب تاریک و چم سوج ذکر و ابل چنین بایل همه کارم ز خود کاسی به بد نامی کشید آخر حضور بی کرسی خاسی از و غایب بشو حافظ </p>
<p>فایض الم</p>		
<p> آب رودی غلی از جابه ز تخدان شما بزرگ و ۶ یار آید چیست زمان شما به که نفرد کشند ستوری بستان شما خاکم ز در دیده آبی رودی نشان شما </p>	<p> ای فروغ ماه حسن از روی رخسار شما غمخیز دیدار تو دار و جان برباب آمد کس بدور زکت طریقت از عایت بخت خواب آرد ما بیدار خواهد شد کرد </p>	

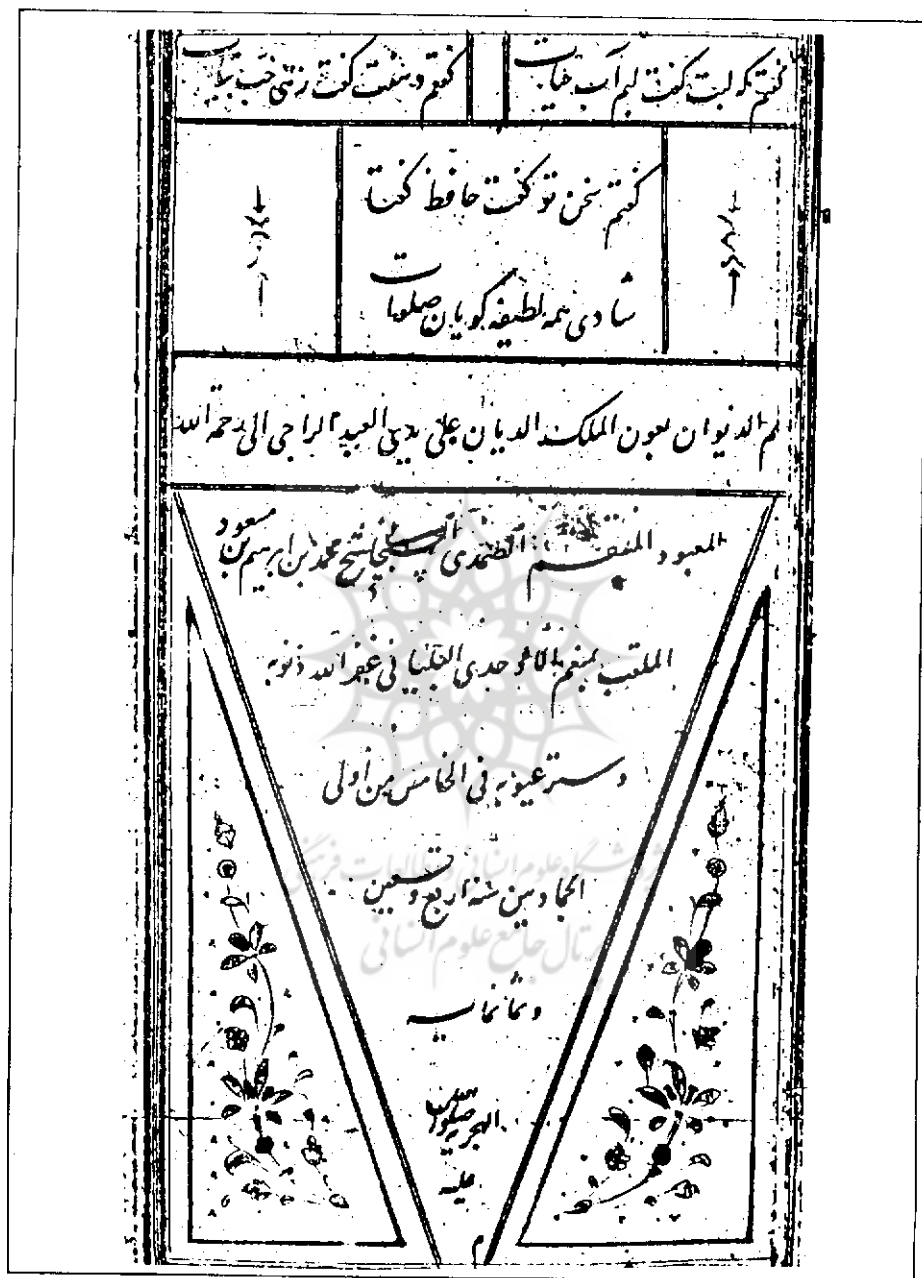
صفحه اول نسخه ۹۶۷ هج که به عنوان نسخه دوم معرفی شده است.

کز خون اول دیده در آن رنگی است	درد همه دشت ما در آن سنگی است
کز دست غمت نشسته دل بگنفت	دربج زمین و بوج هر سنگی است
تباخی آخرین	
ای ای آنک نمی رسی بغیر ما و دلم	ای ای که نشد غمزد بشا داز تو
تمت کتاب دیوان حضرت حافظ ابوالحسن محمدی بالله الذی افاضت الله علیه في الثاني عشر من شهر ربيع الثاني سنة ١٣٠٦ هـ وتحاشا ژوئیشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی	

صفحة پایان نسخه ۹۶۷ هـ ق که به عنوان نسخه دوم در مقاله معرفی شده است.

صفحه اول نسخه مورخ ۸۹۶ هـ ق که به عنوان نسخه «لیب» معرفی شده است.

تصویر صفحه آخر نسخه مورخ ۸۹۴ هـ ق که در مقاله به عنوان نسخه «لیب» معرفی شده است.

قاریان	
<p>دوستی کی آخرا آمد و ستار ازاد شد کل بکشت از رنگ با و ز بهار ازاد شد حق شناس ازاد حال افتاد و بیار ازاد مهربانی کی سر آمد شهر پار ازاد شد تابش خورشید و سحر باد بار ازاد کس بیدان در می آید سوار ازاد شد عند یاران چه پیش آمد سوار ازاد شد کس به اردو ذوق مستی می ساز ازاد شد از که می رسی که دور در کار ازاد شد</p>	<p>باری اندر کس نمی بینم پار ازاد شد ات حیوان تیره کون شد خضر فرخ پی پنا کس مشکو می که باری اشت حق دوستی شهر بیاران بود خاک مهربانان این بار علی از کان مروت بر نیاید سالک است کوی توفیق و مروت در میان انگشت اند صد هزاران گل کلفت و بانگ بر غیبت رنه و ساز خوش نمی سازد مگر عود چو ما فط اسرار الکی کس نمیداند مخوش</p>
قاریان عالی	
<p>قضای آسمان تین و دیگر کون نخواهند مگر آه سر خیزان سوی کردون نخواهند مران قیمت که انجارت از ان افزون</p>	<p>مرا هر سید جهان ز مهر بیرون نخواهند ز قیاب آزار به فرود و جای اشتی نگذاشت مرا روز ازل کاری بجز زندگی نغمه نموند</p>

تصویر يك صفحه از نسخه مورخ ۹۶۷ هـ ق که در مقاله به عنوان نسخه دوم وصف شده است.

تصویریکی از مجالس نقاشی در نسخه مورخ ۸۹۲ هـ ق (لیب).

تصویری دیگر از مجالس نقاشی نسخه مورخ ۸۹۴ هـ ق (لیب).